

А.В. Костенко, А.В. Шевченко

І.В. ФАБРИЦІУС (1882—1966 рр.): АРХЕОЛОГ ТА МУЗЕЄЗНАВЕЦЬ

На основі невідомих раніше архівних джерел та опублікованої літератури відтворено життєвий та науковий шлях археолога Ірини Василівни Фабриціус.

Ключові слова: І.В. Фабриціус, В.І. Гошкевич, історія археології, музейна археологія.

У січні 2016 р. українська археологічна наука відзначала сумний ювілей. П'ятдесят років тому, на 84-му році життя, не стало Ірини Василівни Фабриціус, видатного українського археолога та музеєзнавця.

Попри великий вклад І.В. Фабриціус в археологічну науку, її життя та науковий доробок розглядалися у вітчизняній літературі лише побіжно. Коло значимих публікацій обмежується некрологом Л.М. Славина (Славин 1966) та коротким біографічним нарисом М.П. Оленковського (Оленковський 2000). До окремих аспектів біографії І.В. Фабриціус — родинної історії, співпраці з європейськими дослідниками та участі в роботі редакції херсонської газети «Юг» — зверталися і автори (Костенко 2015; 2015а; Шевченко 2015), але цілісна біографія І.В. Фабриціус в українській науковій літературі досі не створена.

У той же час існує ряд неопублікованих джерел, що дозволяють з'ясувати невідомі раніше моменти. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського наявні матеріали про призначення І.В. Фабриціус директором Херсонського історико-археологічного музею (ХІАМ) в 1925 р. (Гошкевич 1925). У Науковому архіві Археологічних фондів Херсонського обласного краєзнавчого музею (ХОКМ) зберігається «Життєпис Фабриціус Ірини Василівни» (Фабриціус, Гошкевич 1983). Текст життєпису до 1945 р. уклала сама І.В. Фабриціус, згодом він був відредагований та доповнений її донькою К.В. Гошкевич, а в 1983 р. переданий нею до музею.

Разом з іншими джерелами та публікаціями маємо комплекс матеріалів, які дозволяють

повністю простежити життєвий шлях І.В. Фабриціус на тлі непростой доби, поєднавши її родинну історію з історією багаторічної наукової та науково-адміністративної праці.

Родина І.В. Фабриціус

І.В. Фабриціус народилася 17 травня 1882 р. в Києві. Її батько — астроном Вільгельм (Василь Іванович) Фабриціус (1845—1895 рр.). Про його походження відомо мало. У копії формулярного списку батька, яку в 1900 р. Університет святого Володимира видав І.В. Фабриціус, зазначалося, що він був «сином вчителя». Після завершення навчання у Гельсінгфорському університеті у 1869—1871 рр. Вільгельм Фабриціус працював асистентом університетської обсерваторії, у 1871—1873 рр. займав посаду астронома-спостерігача в Бонні, а в 1874—1876 рр. — астронома-обчислювача в петербурзькій Пулковській обсерваторії. У 1876 р. Вільгельмові Фабриціусу запропонували посаду приват-доцента Київського університету святого Володимира, і з цього часу його життя пов'язане лише з Києвом.

Мати — Варвара Амосівна (рис. 2), була домогосподаркою. Її родовід лишається невідомим, напевне можна твердити лише, що вона походила із селянської родини. У 1890 р. сімейні негаразди спонукали В.А. Фабриціус покинути чоловіка, забравши з собою дітей. У цей час вона зближується з київським археологом та журналістом Віктором Івановичем Гошкевичем (1860—1928 рр.) (рис. 1).

Він був представником відомого українсько-білоруського роду, другим з чотирьох синів ректора Київської духовної академії Івана Антоновича Гошкевича (1824—1871 рр.). Завер-

шивши у 1881 р. навчання в Київській духовній семінарії, В.І. Гошкевич вступив на перший курс фізико-математичного факультету Університету святого Володимира. Тоді ж він одружується з Клавдією Андріївною Бакановською (1862/1864—? рр.), яка наступного року народжує йому доньку Катерину. Тим часом, з другого курсу В.І. Гошкевич перейшов на історично-філологічний факультет Університету, де став одним з учнів Володимира Боніфатійовича Антоновича (1830—1908 рр.). У період навчання В.І. Гошкевич працював: у 1880—1883 рр. — обчислювачем астрономічної обсерваторії Університету святого Володимира, а з 1882 р. — позаштатним кореспондентом кількох київських газет. Саме в астрономічній обсерваторії він познайомився з родиною Фабриціусів.

У 1884 р. університетська адміністрація звернула увагу на гурток молодих істориків, що під керівництвом В.Б. Антоновича студіював українську історію паралельно до офіційного курсу. Ці «нелегальні» заняття було припинено, а на учасників гуртка чекали суворі покарання. В.І. Гошкевича відрахували з третього курсу університету, відтоді він вивчає історію та археологію у вільний від роботи час. Проблеми були й у його родинному житті, він розлучається з К.А. Бакановською-Гошкевич.

У 1890 р. старший брат В.І. Гошкевича — Михайло Іванович — повідомив братові про вакансію секретаря Херсонського губернського статистичного комітету. Обставини, що склалися в Києві, спонукали В.І. Гошкевича прийняти цю пропозицію. Разом з ним до Південної України вирушає В.А. Фабриціус із дітьми: Федором (1876—1919 рр.), Леонідом (1878—1903 рр.) та Іриною. Уже після смерті 13 квітня 1895 р. Вільгельма Фабриціуса, В.А. Фабриціус офіційно бере шлюб з В.І. Гошкевичем (Фабриціус, Гошкевич 1983, с. 1).

У Херсоні під керівництвом вітчима Ірина почала вивчати археологію. Збір старожитностей та участь в експедиціях В.І. Гошкевича, вивчення археологічної літератури та зустрічі з вченими, які нерідко приїздили до вітчима — усе це сприяло її становленню як археолога. До того ж з першого року свого перебування в Херсоні В.І. Гошкевич працює над створенням і розбудовою першого в місті Археологічного музею, відтак Ірина мала змогу спостерігати і за практичною роботою батька в сфері музейної археології.

В 1900 р. І.В. Фабриціус завершила середню освіту, закінчивши 8 класів у II Херсонській жіночій гімназії із золотою медаллю та отримавши диплом домашнього вчителя.

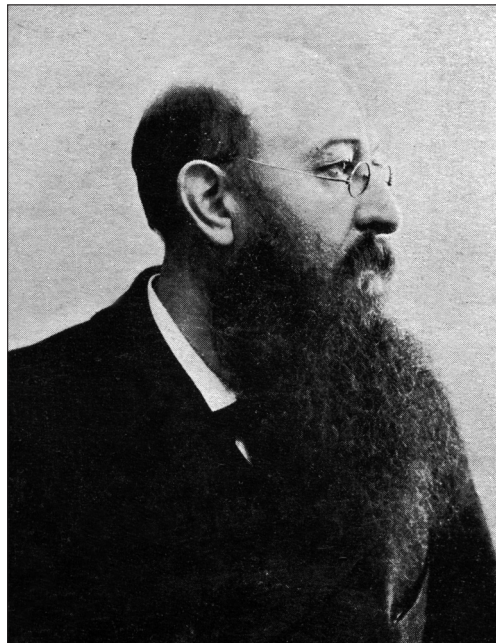

Рис. 1. Віктор Іванович Гошкевич. З фондів ХОКМ

В.І. Гошкевич, з метою продовження освіти доньки, звернувся за порадою й допомогою до проф. С.М. Середеніна, одного з керівників Петербурського археологічного інституту. Але той у своєму листі відповів, що Інститут не може дати того, що дає практична робота під керівництвом В.І. Гошкевича (Фабриціус, Гошкевич 1983, с. 2).

В.І. Гошкевич запропонував Ірині продовжити навчання на Вищих Бестужевських жіночих курсах у Петербурзі. Напрямок навчання на курсах І.В. Фабриціус вибирала з двох варіантів: або математика, до якої в неї був хист, або ж історія, що безпосередньо пов'язана з археологією. Вона обрала курси історично-філологічного відділення, але в той час викладання історичних наук не було пов'язане ні з археологією, ні з історією матеріальної культури (про «доісторичні культури», які їй тоді цікавили, навіть не згадувалося). Тому в 1901 р., з першого курсу історично-філологічного відділення І.В. Фабриціус перейшла на фізико-математичне, де було обов'язковим проходження основ природознавства, без знань яких було важко працювати археологу. На другому курсі вона почала займатися безпосередньо математичними науками, але їй вистачало часу на подальше вивчення курсів хімії та геології, а на історичному відділенні упродовж чотирьох років навчання І.В. Фабриціус відвідувала лекції знаних істориків та археологів. До закінчення освітньої програми у 1904 р., І.В. Фабриціус протягом 1900—1904 рр. брала участь у студент-

Рис. 2. Варвара Амосівна Фабриціус-Гошкевич. З фондів ХОКМ

ському русі, за що була неодноразово відрхована з курсів, але потім відновлювалася.

У цей час матеріальне становище в родині погіршилося — В.І. Гошкевича в 1903 р. звільнили зі служби у Статистичному комітеті за «неблагонадійний спосіб думок». До того ж у 1903 р. в туркестанському Мерві помер від інфекційної хвороби 24-річний Леонід Васильович Фабриціус, який служив там офіцером залоги; він, як і його старший брат Федір, обрав військову кар'єру (Пиворович 2006, с. 167). І.В. Фабриціус почала працювати — допомагала В.І. Гошкевичу в редакції газети «Юг», яка ним видавалася з 1898 р. Вона була коректором, редагувала рубрику телеграм, вела колонку музичних рецензій. Однак «ліберальна» й «українофільська» газета без субсидій приносила лише збитки. У 1905 р. видання газети було заборонено через запровадження військового стану в Херсоні. Спроби відновити видання були марними — не вистачало кредитних коштів, далася в знаки політична ситуація в Російській імперії (Шевченко 2015, с. 50—53).

У 1905 р. І.В. Фабриціус (рис. 3) одружилася з поручиком Іваном Іллічем Кономопуло (1875—1948 рр.), а в 1907 р. переїхала з чоловіком до Одеси. У своєму життєписі вона зазначала, що цей шлюб був невдалим (Фабриціус, Гошкевич 1983, с. 3). Більшу частину часу І.В. Фабриціус проводила в рідних у Херсоні та Голій Пристані (рис. 4), продовжуючи працювати у В.І. Гошкевича. Вона допомагала в орга-

нізації й обробці матеріалів очолюваного ним Археологічного музею.

У 1909 р. міська влада Херсона запропонувала передати Археологічний музей у власність міського управління, зберігши за В.І. Гошкевичем право очолювати музей і надалі. Була зафіксована нова назва закладу — Херсонський міський музей старожитностей та витончених мистецтв. Для розгортання його експозицій та фондів місто надало окремих двоповерховий будинок по вул. Говарда, в який протягом грудня 1910 — січня 1911 рр. перенесли всі музейні колекції.

У цей час неоціненну допомогу В.І. Гошкевичу надавала не лише І.В. Фабриціус, але і її старший брат Федір (рис. 5). Упродовж 1909—1912 рр. він виконав десятки планів античних та «пізньоскіфських» (постскіфських) городищ і зробив безліч фото археологічних знахідок. В усіх археологічних експедиціях В.І. Гошкевича він був його найближчим помічником (Костенко 2015, с. 64).

Варто відзначити, що рідна донька В.І. Гошкевича — Катерина Вікторівна Гошкевич (1882 — після 1919 р.), яка мешкала в Києві з матір'ю, у ці роки зажила всеросійської слави. В 1905 р. вона познайомилася з генералом Володимиром Олександровичем Сухомлиновим (1848—1926 рр.), який невдовзі став її чоловіком, а в 1909 р. отримав призначення на посаду військового міністра Російської імперії. У Петербурзі вона одразу ж стала впливовою особою при дворі останнього імператора. Зі своїм батьком та його родиною К.В. Гошкевич-Сухомлинова зустрілася лише одного разу — у липні 1910 р., коли відвідала Херсон та Голу Пристань. Однак приятельних відносин між нею та В.І. Гошкевичем не було. Разом з тим той факт, що донька В.І. Гошкевича належала до елітних верств Російської імперії, зіграє свою роль і в його житті, і в житті І.В. Фабриціус.

Отже, можемо стверджувати, що І.В. Фабриціус з дитинства була знайома з археологічними артефактами та зростала в оточенні вчених-археологів. Вона отримала якісну освіту, яка допомогла їй опанувати професію журналіста. На час відкриття її батьком оновленого Музею старожитностей в Херсоні завершилося становлення І.В. Фабриціус як особистості та науковця.

Роки праці під керівництвом В.І. Гошкевича (1913—1925 рр.)

У 1913 р. І.В. Фабриціус фактично розійшлася з чоловіком. Однак формальне розлучення з

ним за законами Російської імперії було практично неможливим, до того ж саме в 1913 р. у подружжя народилася донька Катерина.

У січні 1913 р. І.В. Фабриціус отримала неофіційне службове оформлення у Херсонському музеї старожитностей. В.І. Гошкевич призначив їй щомісячну заробітну плату, яка становила 10 карбованців із його власних, 100 карбованців офіційної зарплати і, частково, з коштів музею. Офіційно у штаті закладу було лише дві людини: зберігач музею (В.І. Гошкевич) та музейний сторож.

З початком Першої світової війни І.І. Коннопуло увійшов до офіцерського корпусу 246-го піхотного Бахчисарайського полку. З того часу й до 1922 р. І.В. Фабриціус бачилась з чоловіком періодично, відвідуючи його за місцем служби (Одеса, Румунський фронт 1916—1917 рр., Єлизаветград). На війну вирушив і Ф.В. Фабриціус.

Період 1913—1923 рр. не можна назвати творчо-продуктивним періодом життя І.В. Фабриціус. Діяльність музею була призупинена після початку розгортання на теренах України революційних процесів — припинилося надходження нових матеріалів, не було жодної можливості продовжувати експедиційну роботу.

У 1918 р., за гетьманування П. Скоропадського, В.І. Гошкевич ще продовжував активну працю, намагався зберегти свої міжнародні зв'язки та започаткувати нові. Того року Музей старожитностей вперше відвідав засновник Пергамського музею німецький археолог Теодор Віганд (1864—1936 рр.). Однак подальше загострення політичної ситуації поставило музей на межу виживання. Те, що його не було закрито, зруйновано або розграбовано — це виключно заслуга В.І. Гошкевича та І.В. Фабриціус, які продовжували свою роботу в буремні роки (Костенко 2015а, с. 48).

Доля рідних І.В. Фабриціус радикально змінилася. У 1915 р. або на початку 1916 р. Ф.В. Фабриціус потрапив у німецький полон. Поразка Німеччини в Першій світовій війні звільнила його, але він не став осторонь від подій на Батьківщині. У роки Громадянської війни його ім'я зустрічається серед списків командирів «Збройних Сил Півдня Росії» (під проводом А.І. Денікіна) та «Російської Армії» (під проводом П.М. Врангеля), на цей час Ф.В. Фабриціус уже мав звання підполковника. Після поразки «врангелівців» у Криму в 1921 р. його подальша доля не відома — він міг як емігрувати, так і загинути в бою чи стати жертвою

Рис. 3. Ірина Василівна Фабриціус. З фондів ХОКМ

червоного терору. К.В. Гошкевич вважала, що її дядько загинув у 1919 р. (Пиворович 2006, с. 167).

Після Лютневої революції в Петербурзі В.О. Сухомлинов, який на той час уже подав у відставку з посади військового міністра та перебував під судом за підозрою у державній зраді, був засуджений до довічної каторги. Однак після більшовицького перевороту йому вдалося залишити Росію та емігрувати до Німеччини. К.В. Гошкевич-Сухомлинова, яку безпідставно звинувачували в маніпулюванні чоловіком та створенні у військовому міністерстві системи корупційних схем, суд виправдав. Але далі її сліди втрачаються — за різними джерелами вона померла чи загинула між 1919 р. і 1925 р. (Костенко 2015, с. 65). Резонанс гучного судового процесу над родиною військового міністра згодом завдасть чималих клопотів й І.В. Фабриціус.

У автобіографії вона зазначає, що в цей період багато хворіла й тимчасово втратила слух. Причиною цього стали проблеми в особистому житті дослідниці, а саме багаторічна тяжка хвороба її доньки, смерть матері й пов'язане з цим піклування про родину. До того ж, з 1920 р. були виявлені гострі симптоми загального склерозу у В.І. Гошкевича. У 1922 р. І.В. Фабриціус довелося розірвати будь-які відносини з чоловіком (Фабриціус, Гошкевич 1983, с. 3).

Рис. 4. Віктор Іванович Гошкевич та Варвара Амосівна Фабриціус-Гошкевич на ганку свого будинку в Голій Пристані (1909 р.). З фондів ХОКМ. Публікується вперше

Згодом І.І. Кономопуло переїхав до Москви, де влаштувався бухгалтером і успішно приховував своє офіцерське минуле.

Незважаючи на негаразди, очолюваний її батьком Музей старожитностей вдалося відстояти, він не втратив своєї репутації. У цей період І.В. Фабриціус допомагала В.І. Гошкевичу збирати матеріали для «Археологічної карти Херсонщини» й упорядковувати колекції музею. З 1920 р. вона керувала всією адміністративно-господарською роботою закладу.

У 1923 р. у діяльності музею відбулися значні зміни — його зарахували до централізованої мережі наукових музеїв УСРР (у 1920-х рр. музеї вважали, перш за все, науковими установами) під назвою Херсонського державного історично-археологічного музею (ХІАМ). Подальше музейне будівництво в УСРР мало наслідком об'єднання усіх музеїв Наркомату освіти УСРР в системі Головного управління науки НКО УСРР («Упрнауки»), що пояснювалося стратегією створення однотипної структури керівних музейних органів. У 1925 р., під час запровадження цієї реформи, в УСРР лише десять музеїв отримали статус державних, серед них був і ХІАМ (Яненко 2012, с. 7).

З квітня 1923 р. І.В. Фабриціус була офіційно призначена зберігачем Херсонського історично-археологічного музею, директором

якого став В.І. Гошкевич. Останньою археологічною колекцією, власноруч зібраною директором для свого музею, були предмети, знайдені під час розкопок Аджигольського городища (с. Солончаки Очаківського р-ну Миколаївської обл.) біля Ольвії в 1924 р. На Аджигольське городище В.І. Гошкевич звернув увагу ще під час розвідки 1913 р., коли зняв план цієї пам'ятки. На розкопках 1924 р. він працював разом з І.В. Фабриціус, яка фактично взяла на себе клопіт керівництва експедицією. Унаслідок цих розкопок ХІАМ збагатився першою античною колекцією римського часу.

Таким чином, упродовж майже двадцяти років праці під керівництвом В.І. Гошкевича, І.В. Фабриціус набула великого досвіду археологічної та музейної роботи, який і визначив подальший високий рівень її наукового доробку. Разом з тим, їй довелося пережити великі труднощі — як особисті, так і спричинені трагедією епохи.

І.В. Фабриціус на чолі ХІАМ (1925—1931 рр.)

У вересні 1925 р. В.І. Гошкевич вийшов на пенсію. Перед цим він офіційно удочерив доньку І.В. Фабриціус — 11-річну Катерину Іванівну Кономопуло, яка з цього часу матиме ім'я Катерини Вікторівни Гошкевич (повний збіг імені з рідною донькою В.І. Гошкевича спричинив у наш час деяку плутанину серед дослідників). Зроблено це було для того, щоб уберегти дівчинку від переслідувань з боку радянської влади за її походження (у В.І. Гошкевичі радянська влада вбачала «прогресивного діяча», в 1922 р. нагородила орденом «Герой Праці»).

Збираючись залишити роботу, В.І. Гошкевич піклується, щоб наступним директором музею стала І.В. Фабриціус. У листі до Дмитра Івановича Багалія (1857—1932 рр.), якому керівництвом Упрнауки було доручено підшукати кандидата на заміщення директорської посади, він висловлює сподівання «*що і мій голос при вирішенні цього питання буде почутий*» (Гошкевич 1925). Зрештою, його клопотання врахували — директором Херсонського історично-археологічного музею офіційно стає І.В. Фабриціус. Для неї розпочинається ключовий період життя та наукової праці.

Протягом наступних років проводяться значні польові дослідження — це й розвідки з виявлення нових пам'яток археології, і розкоп-

ки кількох відомих поселень, городищ та курганів. Під керівництвом І.В. Фабриціус триває реорганізація музею: виокремився праісторичний відділ, який очолив археолог Аркадій Вікторович Добровольський (рис. 6); в 1926 р. — античний відділ на чолі з Георгієм Петровичем Крисіним. Утрюх вони склали штат музею, який залишався незмінним до 1930 р. Тривала музейна наукова праця, зберігалися зв'язки з закордонними дослідниками — у 1928 р. з колекціями ХІАМ працював фінський археолог Арне Міхаель Тальгерн (1885—1945 рр.). Результатом видавничої діяльності ХІАМ стали два випуски «Літописів Музею» з відомостями про науково-фондову діяльність, а також з повідомленнями про археологічні розкопки за участю співробітників закладу. Окремі статті І.В. Фабриціус були надруковані саме в цих виданнях.

Можна відзначити наступні досягнення в археологічній діяльності І.В. Фабриціус в цей період: розкопки кургану білозерської археологічної культури поблизу с. Лук'янівка (1924 р.) дали цінну знахідку мідних ідолчиків та дрітної «мікенської» фібули, за допомогою якої отримані точні й дуже важливі датування епохи бронзи.

Проведені у 1925—1929 рр. розкопки Любимівського постскіфського городища I ст. до н.е. — II ст. н.е. дозволили І.В. Фабриціус установити план його житлової частини, конструкцію фортифікацій та головної брами, спосіб замощення й напрямок головної вулиці. На Гаврилівському постскіфському городищі вона виявила культурний шар IV—III ст. до н.е., у той час як раніше городище вважалося пам'яткою римської доби.

У 1927 р. під час розвідки від села Збур'ївка до хутору Нове Шабо було зафіксовано низку поселень періоду енеоліту і вперше для нижньодніпровських кучугур систематично обстежена велика одношарова пам'ятка з кременевою індустрією епохи бронзи. Також було отримано низку відносних датуваль значної і важливої керамічної групи («крутотілих» посудин).

У статті «Гороженська орнаментована сокира-молот» І.В. Фабриціус вперше в українській археологічній літературі вказала на конкретний зв'язок Північного Причорномор'я з Троянсько-мікенським світом. Стаття «Циліндроподібний посуд» показує одну із ланок зв'язку між пізньобронзовим (кіммерійським для Причорномор'я) і скіфським періодами (Фабриціус 1929).

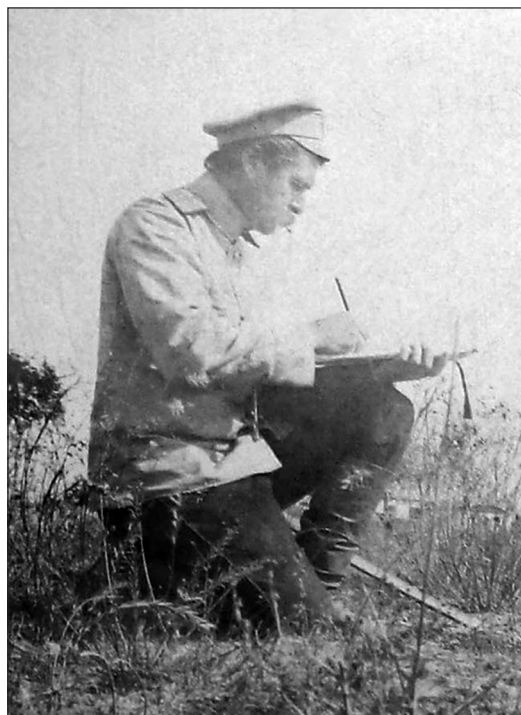

Рис. 5. Федір Васильович Фабриціус. На звороті зберігся напис, зроблений рукою В.І. Гошкевича: *Ф.В. Фабриціус на розкопках давнього городища. Знімок 1909, серпень 31*. Наскільки відомо, це єдине фото Ф.В. Фабриціуса, що збереглося до нашого часу. З фондів ХОКМ. Публікується вперше

Продовжувала І.В. Фабриціус роботу і на античних пам'ятках. У 1927 р. проводилася розвідка на Тендрі та острові Бабин, але культурні шари античного часу не були виявлені. У цьому ж році, разом з Г.П. Крисіним, І.В. Фабриціус працювала в складі Ольвійської експедиції.

Значні результати були отримані під час археологічних розвідок І.В. Фабриціус у вересні—жовтні 1928 р. На маршруті завдовжки 150 км по теренах сучасного Голопристанського р-ну Херсонської обл., серед інших місць були обстежені околиці с. Іванівки у Ягорлицькій затоці. Матеріали цієї розвідки збереглися. Серед них наявні фрагменти амфор VI ст. до н.е. та фрагменти чорнолакових кіліків цього ж періоду. Можна стверджувати, що це були речі з Ягорлицького античного поселення, офіційно відкритого в 1970-х рр.

Однак на початку 1930-х рр. щодо колективу ХІАМ розпочалися політичні утиски. 21 січня 1931 р. херсонська газета «Наддніпрянська правда» опублікувала анонімну кореспонденцію під промовистою назвою «Класові вороги в археологічному музеї». У ній зокрема стверджувалося: *«Херсонський державний історично-археологічний музей, через засміченість його штату, за 13 років пролетарської диктатури не*

Рис. 6. Директор ХІАМ І.В. Фабриціус серед співробітників музею. Крайній ліворуч — Аркадій Вікторович Добровольський. З фондів ХОК

тільки не прилучився до завдань соціалістичного будівництва, а навпаки замкнувся у собі від пролетарської суспільності, у деяких галузях навіть свідомо шкодив» (Рудий 2010, с. 129). На думку автора кореспонденції, така ситуація в музеї стала можливою тому, що директорка цього закладу за соціальним походженням є «чужим елементом» і «вороже ставилася» до всіх почи-нань радянської влади в музейній справі.

У цей час в СРСР розпочинається «генеральна чистка» партійних та державних службовців. У квітні 1931 р. І.В. Фабриціус звільни-ли з посади директора за першою категорією — як родичку «колишнього царського міністра» В.О. Сухомлинова та дружину «колишнього царського полковника» І.І. Кономопуло. Звіль-нені за першою категорією позбавлялися всіх прав на роботу та пенсію та мали бути виселе-ні з квартир. До того ж реальною була загроза арешту органами НКВС. Передчуваючи неми-нучі репресії, Херсон залишили співробітники й друзі І.В. Фабриціус — А.В. Добровольський та Г.П. Крисін. Тим часом, заради «оздоровлення стану музею» ХІАМ було ліквідовано, й на пра-вах окремого Історичного відділу об'єднано з Природничим музеєм у Херсонський краєз-навчий музей (ХКМ).

Отже, протягом 1925—1931 рр. І.В. Фабри-ціус здійснила великий обсяг археологічної польової та наукової роботи. Однак репре-сії влади припинили діяльність Херсонського історично-археологічного музею як науково-

го центру і змусили І.В. Фабриціус залишити установу та змінити своє життя.

Роки праці І.В. Фабриціус у Ленінграді та Києві (1931—1941 рр.)

У листопаді 1931 р. І.В. Фабриціус з донькою переїхала до Ленінграда. Дослідниця довгий час тяжко хворіла й не могла працювати. Одужав-ши, але не маючи змоги влаштуватися на робо-ту, вона розпочала обробку й оформлення мате-ріалів до археологічної карти Причорномор'я, які залишилися після В.І. Гошкевича. У цей період І.В. Фабриціус зосередилася на вивчен-ні скіфських пам'яток.

З лютого 1934 р. до березня 1935 р. їй вда-ється офіційно працевлаштуватися в Держав-ному Ермітажі позаштатним науковим співро-бітником. У серпні 1934 р. І.В. Фабриціус також уклала авторську угоду з Державною академі-єю історії матеріальної культури (ДАІМК) на обробку, доповнення й підготовку до видан-ня «Матеріалів для археологічної карти україн-ського Причорномор'я», зібраних В.І. Гошке-вичем до 1923 р. У червні 1934 р. вона подала цю роботу на розгляд, і ДАІМК прийняла її до дру-ку (але так і не видала). З серпня 1936 р. до бе-резня 1937 р. І.В. Фабриціус працює бібліотека-рем другого розряду у відділі гравюри та естампу Державної публічної бібліотеки в Ленінграді.

Імовірно, загроза репресій для неї минула. 31 березня 1937 р. І.В. Фабриціус почала пра-

Рис. 7. Херсонський історично-археологічний музей. З фондів ХОКМ

цювати науковим співробітником в Інституті археології АН УРСР. Донька залишилася в Ленінграді, де розпочала навчання в Ленінградському університеті. Продовжуючи збирати матеріали для «Археологічної карти», І.В. Фабриціус працювала в багатьох музеях Південної України — в Кіровоградському, Миколаївському та Одеському.

У 1938 р. керівництво Інституту археології АН УРСР прийняло рішення зібрати всі підготовлені І.В. Фабриціус матеріали археологічної карти в спільне з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР видання під назвою «Археологічна карта українського Причорномор'я», доповнивши його ілюстраціями та покажчиками (предметно-тематичними та бібліографічними). У тому ж році разом із художником І.В. Фабриціус отримала відрядження в музеї Південної України для збору ілюстративного матеріалу. Вона відвідала Кіровоград, Херсон, Миколаїв, Первомайськ, Одесу. Улітку для книги були оформлені таблиці, ілюстрації, складено їхній опис, а основний текст археологічної карти схвалив Інститут археології АН УРСР.

Окрім того І.В. Фабриціус представила Інституту план роботи зі скіфології, зробила доповідь «Про аналіз скіфських зображень». Продовжуючи археологічну роботу з планомірного вивчення скіфського періоду, дослідниця виконала обстеження великих скіфських городищ (Немирівського, Пастирського, Мотронинського, Гаврилівського), місцевості та району розташування «змієвих валів»; під час цього обстеження вона відкрила Шарпівське

городище. Біля м. Звенигородка (Звенигородський р-н Черкаської обл.) І.В. Фабриціус відкрила трипільське поселення, частина якого була перекрита скіфським шаром, пов'язаним з колом Рижанівських курганів.

В 1938—1940 рр. І.В. Фабриціус проводила розкопки Шарпівського городища на р. Тясмин (в уроч. Шарпівка поблизу с. Пастирське Смілянського р-ну Черкаської обл.). Дослідниця встановила техніку будівництва споруд фортифікаційного призначення і обпалювання валів, довела наявність керамічної індустрії, визначила житлову площу та виявила величезний комплекс ліпної кераміки, яку точно датувала за допомогою знайденої на цьому ж місці античної кераміки.

Наприкінці 1930-х рр. І.В. Фабриціус активно проводить не лише власну польову діяльність, але й бере участь у роботі інших експедицій Інституту археології АН УРСР — Трипільської (1937 р.) та Деснянської (1938 р.). У них, окрім розкопок стоянок періоду палеоліту, вона здійснила обстеження заплави Десни від м. Новгород-Сіверський до с. Дробишів, де виявила і зафіксувала понад 20 пам'яток періодів енеоліту, бронзи та слов'янського часу. Також І.В. Фабриціус обстежила правобережжя річки від с. Рогівка до с. Пушкарі Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. За результатами польових робіт до Інституту археології АН УРСР були здані звіти, а знахідки експонувалися на виставках Інституту.

У 1939 р., згідно з прийнятою Інститутом пропозицією, вирішено було використати затримку з перекладом археологічної кар-

Рис. 8. Софія Станіславівна Березанська з гуртківцями. З фондів ХОКМ. Публікується вперше

ти українською мовою для її доповнення ілюстративним матеріалом пам'яток античної культури. Відбувся ще один об'їзд музеїв із художником (Одеса, Миколаїв, Херсон). У травні 1939 р. остаточно було оформлено таблиці й ілюстрації, а в жовтні був закінчений переклад основного тексту археологічної карти. Влітку цього ж року І.В. Фабриціус подала до Інституту археології АН УРСР доповідну записку «Про тематику та методику складання археологічних карт». У той же час, узагальнивши результати проведених робіт на Шарпівському і Пастирському городищах, дослідниця виступила на конференції Інституту археології АН УРСР з доповіддю «Трипільська культура та кіммерійці».

У 1940 р. І.В. Фабриціус продовжувала роботу над технічним завершенням уже передрукованих (понад 600 сторінок) частин тексту «Археологічної карти» українською мовою.

У дослідженнях в галузі скіфології вона також досягла значних результатів. І.В. Фабриціус продовжила розкопки Шарпівського городища, працювала над обробкою матеріалів, отриманих у ході польових досліджень 1938 р.

і 1940 р., мала заплановану для роботи тему «Архаїчна Скіфія в межах території УРСР». Дослідниця збирала матеріал для теми «Дністровсько-Чорноморська культура з розписною керамікою» й почала обробку цього матеріалу.

Взимку 1940—1941 рр. І.В. Фабриціус була науковим керівником Є.Ф. Покровської, яка працювала над кандидатською дисертацією за темою «Похоронні споруди, обряд та інвентар скіфських курганів». На початку 1941 р. І.В. Фабриціус виступила на конференції Інституту археології АН УРСР з доповіддю «Релікти егейської культури на території УРСР». У цьому ж році дослідниця представила план наукової теми «Архаїчна Скіфія», який схвалив та прийняв Інститут археології АН УРСР (Фабриціус, Гошкевич 1983, с. 7).

У 1938—1941 рр. І.В. Фабриціус працювала вченим-консультантом у Київському історичному та Херсонському краєзнавчому музеях і мала (так і не реалізований) план спільної експедиції Інституту археології АН УРСР та Історичного відділу Херсонського краєзнавчого музею для розкопок Білозерського античного поселення (селище Дніпровське Білозерського р-ну Херсонської обл.) у 1941 р.

Отже, роки роботи І.В. Фабриціус у Києві до початку Другої світової війни були успішними в її науковій діяльності. Вона отримала науковий авторитет, як провідний спеціаліст з історії та культури степових скіфських племен і населення українського Лісостепу скіфської доби.

Роки Другої світової війни та повоєнний період

З 18 травня до 12 липня 1941 р. І.В. Фабриціус відбула у відрядження до Ленінграду та Москви для роботи над темою «Архаїчна Скіфія». Для поїздки до Ленінграду, вочевидь, у неї була й особиста причина — на початку літа 1941 р. її донька К.В. Гошкевич закінчила навчання в Ленінградському університеті (вона вчилася на геолога). Однак, з початком війни на теренах України, повернутися до Києва І.В. Фабриціус уже не вдалося. До вересня 1941 р. вона продовжувала працювати в Інституті історії матеріальної культури за темою відрядження. 12 лютого 1942 р. у стані дистрофії її разом з донькою евакуювали з Ленінграда.

З 12 березня до 3 червня 1942 р. І.В. Фабриціус знаходилася на лікуванні в Евакогоспіталі в Свердловську. З 3 червня до 6 серпня проживала у Северську Свердловської обл. РРФСР. 7 серпня 1942 р. переїхала до Красно-

дарського краю РРФСР з донькою, яка була направлена туди на роботу. Однак, згадувала І.В. Фабриціус, незабаром вона залишила Кубань, *«тому що там ні побутове, ні культурне, ні матеріальне становище не відкривали можливостей роботи для мене»* (Фабриціус, Гошкевич 1983, с. 8). З 23 серпня 1942 р. до 8 травня 1944 р. дослідниця мешкала в містечку Шарипове Хакаської автономної області РРФСР на утриманні доньки. Іншим джерелом її існування в цей час були лекції та консультації для агітаторів Шарипівського райкому ВКП(б). У травні 1944 р. І.В. Фабриціус переїхала на Урал (станція Пашмя Пермської залізниці), на місце нової роботи доньки. З 25 травня до 8 вересня вона працювала на польових роботах Уфимської алмазної експедиції.

8 вересня 1944 р. І.В. Фабриціус повертається до Києва, де в Інституті археології АН УРСР їй пропонують посаду завідувача сектором скіфо-сарматських і античних міст. До роботи вона заступає 10 жовтня 1944 р.

У Києві І.В. Фабриціус з'ясувала, що за роки відсутності все її майно та особистий науковий архів і бібліотека втрачені. Зважаючи перспективи подальшої праці, вона робить висновок про недоцільність продовження роботи над темою «Архаїчна Скіфія». Метою цієї теми було створення повного каталогу пам'яток скіфського архаїчного періоду — з розподілом їх за групами і з точними датуваннями. Але втрата всіх попередніх напрацювань змушує І.В. Фабриціус відмовитися від цієї тематики. Матеріали, напрацьовані нею у ленінградському відрядженні вона передає до Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури АН СРСР. З причини втрати матеріалів вона відмовляється й від запланованої в 1940 р. теми «Дністровсько-Причорноморська культура з розписною керамікою».

І.В. Фабриціус розпочинає працю над новими темами своїх досліджень: «Кімерійці і скіфи» (планувалося, що підсумком цієї праці буде авторська монографія) і «Табіті скіфів та Велика богиня скіфів» (у межах цієї роботи планувалося з'ясувати, із залученням комплексних аналогій, питання про походження образу богині з єгейського світу).

27 квітня 1945 р. в Інституті історії матеріальної культури в Москві, І.В. Фабриціус захистила дисертацію «Археологічна карта Причорномор'я Української РСР» та отримала науковий ступінь кандидата історичних наук (Фабриціус, Гошкевич 1983, с. 9).

Продовжуючи роботу з цієї теми, вона завершує свою головну працю — «Археологічну карту Причорномор'я Української РСР», яка стала підсумком її багаторічних польових та теоретичних досліджень. У цій величезній за науковим обсягом роботі І.В. Фабриціус узагальнила численні матеріали, зібрані як В.І. Гошкевичем, так і нею особисто. У карті була охоплена більша частина Північного Причорномор'я, від Дунаю до Дніпра. Праця містила інформацію про понад 700 археологічних пам'яток. Перший том дослідження, присвячений пам'яткам межиріччя Дністра та Південного Бугу, було видано в 1951 р. (Фабриціус 1951). Другий том не був опублікований, він зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України.

Після захисту дисертації І.В. Фабриціус продовжила працювати у Києві, в Інституті археології АН УРСР на посаді старшого наукового співробітника. Вона відновлює й очолює Тясминську археологічну експедицію для подальшого вивчення Шарпівського городища. На пам'ятці було досліджено оборонні споруди, методи побудови житла, відкриті і вивчені залишки ковальського й керамічного виробництва. Також вона проводить розкопки кургану в Сабатинівці (Фабриціус, Гошкевич 1983, с. 9).

Певний час І.В. Фабриціус читала лекції у Київському університеті. Вона підготувала до друку цілу низку робіт зі скіфського періоду, звіриноного стилю, архаїчної Скіфії тощо. Дослідниця пише велику статтю «До питання про топографізацію племен Скіфії», де, за даними Геродота та картографією археологічних пам'яток, прагне виокремити в Скіфії окремі регіони (Фабриціус 1951а).

Кімеро-скіфські проблеми повинні були стати докторською дисертацією дослідниці, але І.В. Фабриціус так і не завершила цю роботу. Працювати в Інституті археології АН УРСР їй було дедалі важче. Вона скаржилася на неналежні умови роботи в Інституті, погану якість наданого їй в Києві житла, самотність (її донька та онук оселилися в Ленінграді).

Одними з останніх польових експедицій І.В. Фабриціус були організовані нею спільно з Херсонським обласним історичним музеєм дослідження античного городища «Золотий Мис» (с. Широка Балка Білозерського р-ну Херсонської обл.) у серпні—вересні 1947 р. Зберігся польовий щоденник цих робіт з описом проведеного сезону (Мамаєнко 1947).

Можна стверджувати, що в ці роки І.В. Фабриціус, підбиваючи підсумки своєї багаторічної наукової праці, вважала найпродуктивнішим для себе періодом роботу в Херсонському історично-археологічному музеї протягом 1923—1931 рр. С.С. Березанська (рис. 8), старший науковий співробітник Херсонського обласного історичного музею в 1948—1949 рр., яка з 1949 р. навчалася в аспірантурі Інституту археології АН УРСР та працювала з І.В. Фабриціус, згадувала про неї: «*Це була дуже красива, величава стара жінка. Ми іноді згадували з нею Херсон й вона лаяла мене за те, що я проміняла музей на Інститут*» (Оленковський 2000, с. 34).

Принагідно додамо, що в 1948 р. саме С.С. Березанська відновила й очолила дитячий музейний археологічний гурток, який припинив діяльність після від'їзду І.В. Фабриціус із Херсона.

У листопаді 1951 р., у віці 69-ти років, І.В. Фабриціус виходить на пенсію. Після цього вона переїздить до доньки та онука в Ленінград. Померла І.В. Фабриціус 6 січня 1966 р. у Ленінграді, де й була похована.

Висновки

Як археолог І.В. Фабриціус першою вказала на зв'язки південноукраїнських археологічних культур епохи пізньої бронзи з Троянсько-мікенським колом культур. Є підстави вважати, що вона є першовідкривачем Ягорлицького античного поселення. Особливе значення для науки мала її праця з картографування археологічних пам'яток Північного Причорномор'я та скіфологічні дослідження.

У музейній справі І.В. Фабриціус однією з перших організувала каталогізацію предметів археологічних фондів за групами з перспективою публікації цих каталогів окремими виданнями. Головною метою діяльності археологічного музею вона вважала наукову (реалізовану через організацію археологічних експедицій) та науково-просвітницьку (реалізовану через публікацію отриманих результатів) працю. Підсумком її діяльності є потужний розвиток Херсонського історично-археологічного музею, археологічне картографування Південної України, помітні здобутки у вітчизняній скіфології.

Гошкевич В.И. Письмо Дмитрию Ивановичу Багалею. 24 июня 1925 г. — Институт рукопису Национальной библиотеки Украины ім. В. Вернадського. — Ф І., спр. 45690 (архів Д.І. Багалія).

Костенко А.В. Херсонский Археологический музей и его «семейная история»: семья как сеть научных коммуникаций в музейном деле // *Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць. Зборнік навуковых прац удзельнікаў IX Міжнар. навук. канф., 25—26 чэрвеня 2015 г., г. Магілёў.* — Магілёў, 2015. — С. 59—65.

Костенко А.В. Європейські археологи у Херсонському музеї: до історії наукових та дружніх контактів Віктора Гошкевича та Ірини Фабриціус // *Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень.* — Херсон, 2015а. — С. 44—49.

Мамаєнко Е.Ф. Дневник исследования селения на «Золотом Мысе» возле с. Широкая Балка Херсонской обл. Август—сентябрь 1947 г. — 1947. — Науковий архів Археологічних фондів Херсонського обласного краєзнавчого музею.

Оленковський М.П. Вони прославили наш край. Видатні херсонські учені-археологи: бібліографічний довідник. — Херсон, 2000.

Пиворович В.Б. Сохранить для будущих поколений (по воспоминаниям Е.В. Гошкевич о Херсонском городском музее древностей) // *Наукові записки Херсонського краєзнавчого музею.* — Херсон, 2006. — С. 162—168.

Рудий Г.Я. Проблеми збереження музейної спадщини України: за результатами аналізу матеріалів республіканської періодики 1930-х рр. // *УІЖ.* — 2010. — № 6. — С. 127—135.

Славин Л.М. И.В. Фабрициус [некролог] // *СА.* — 1966. — № 3. — С. 296—297.

Фабриціус І.В. Циліндрошийний посуд // *Літопис Музею.* — 1929. — Вип. 9. — С. 38—43.

Фабриціус І.В. Гороженська орнаментована сокира-молот // *Антропологія.* — 1930. — № 3. — С. 171—177.

Фабриціус І.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. — К., 1951. — Вип. 1. — С. 56—58.

Фабриціус І.В. До питання про топографізацію племен Скіфії // *Археологія.* — 1951а. — Т. 5. — С. 50—80.

Фабриціус І.В., Гошкевич Е.В. Жизнеописание Фабрициус Ирины Васильевны. — 1983. — Науковий архів Археологічних фондів Херсонського обласного краєзнавчого музею.

Шевченко А.В. Газета «Юг» під редакцією В. Гошкевича: її позиціонування та роль в суспільно-політичному житті Південного регіону // *Гілея: науковий вісник.* — 2015. — Вип. 100. — С. 50—53.

Яненко А.С. Археологічна діяльність музеїв Радянської України (1919—1924 рр.). Автореф. дис. ...канд. іст. наук. — К., 2012.

Надійшла 20.10.2015

И.В. ФАБРИЦИУС (1882—1966 гг.): АРХЕОЛОГ И МУЗЕЕВЕД

В статье представлен очерк биографии украинского археолога, историка и музееведа Ирины Васильевны Фабрициус (1845—1895 гг.). Обработаны материалы не только ее семейной истории, но и проанализирована многолетняя археологическая деятельность И.В. Фабрициус.

Жизнь исследовательницы условно поделена на пять этапов: молодость, период работы под руководством Виктора Гошкевича, период управления Херсонским историко-археологическим музеем, годы работы в Ленинграде и Киеве, жизнь И.В. Фабрициус в годы Второй мировой войны и после нее. В первой части статьи удалось проследить становление ученой как личности под влиянием различных жизненных условий. Также проанализировано ее обучение и зарождение интереса к истории и археологии. Во второй и третьей части работы дана характеристика особенностей публикаций и тематики основных научных работ И.В. Фабрициус, написанных под влиянием В.И. Гошкевича. В четвертой — описано научную деятельность И.В. Фабрициус в Ленинграде и Киеве, работу над «Археологической картой украинского Причерноморья». В последней части публикации представлены материалы о жизни ученой в годы Второй мировой войны и послевоенный период.

Данная статья является первой попыткой проследить жизненный путь и научную деятельность Ирины Васильевны Фабрициус в целом.

A.V. Kostenko, A.V. Shevchenko

I.V. FABRITSIUS (1882—1966): ARCHAEOLOGIST AND MUSEOLOGIST

The article presents an outlined biography of Iryna Vasylivna Fabrytsius (1845—1895), a Ukrainian archaeologist, historian, and a museologist. As a result, not only the materials on I.V. Fabritsius' family story are studied, but also her archaeological activity of many years is analyzed.

I.V. Fabritsius' life was conditionally divided into five stages: youth, the period of work under Viktor Hoshkevych's direction, the period of management over Kherson Historic and Archaeological Museum, the years of work in Leningrad and Kyiv, and her life during the World War Two and after that. In the first part of the article, the authors managed to trace this scholar's personal development under the influence of various life conditions. Her study and rise of her interest in history and archaeology are also analyzed. In the second and third parts of the paper the peculiarities of I.V. Fabritsius' publications and the themes of her main works under the influence of V.I. Hoshkevych are described. In the fourth part, a scientific activity of I.V. Fabritsius in Leningrad and Kyiv and her work on *The Archaeological Map of Ukrainian Black Sea Region* are described. In the last part of the article, the materials on this scholar's life during the period of the World War Two and in post-war period are presented.

This paper is the first attempt to trace Iryna Vasylivna Fabrytsius' life rout and scientific activity as a whole.